

Sermayenin Doğal Döngüsü: Kriz, İşsizlik ve Kadın Emeği

Gencer ÇAKIR*

Giriş

Kapitalist krizler, işsizlik ve kadın emeği olgularını birbiriyle ilişkisellikleri bağlamında ele alacağımız bu yazıda ilk önce kapitalizm ve kriz meselesini ele almaya; kapitalizmin kriz üreten potansiyellerini göstermeye ve bunun sermayenin üretim sürecinde karşılaşılan “pürüz”lerle ilişkili olduğuna vurgu yapmaya çalışacağız.

Sermayenin genel hareket yasaları bağlamında krizi kapitalist üretim tarzının bir hareket yasası olarak ortaya koyan tek okul, ekonomi politiğin Marksist eleştirisidir. Kapitalizmin doğası gereği sürekli olarak kriz üreten bir sistem olduğu, diğer iktisat okullarınca hep yadsınmıştır (Savran, 2008).

Bununla birlikte işsizlik olgusunun kapitalist krizler bağlamında nasıl ele alınması ve anlaşılması gerektiğini, bu iki olgu arasında kuracağımız ilişkisellik ile göstermeye çalışacağız. “Yedek işgücü ordusu” şeklinde ele alacağımız işsizlik meselesi günümüzün belki de en yakıcı olgularından biri. Bu “sorun”u daha fazla istihdam, eğitime erişim vb. ile çözemeyeceğimiz ortada. Çünkü *Kapital*'de Marx'ın bize gösterdiği gibi, işsizlik bizzat sermayenin hareket yasaları bağlamında anlaşılması gereken bir olgudur. Dahası sermaye birikiminde işsizlik muazzam bir “pozitif” rol oynar. İşte tam da bu aşamada kadın emeğini devreye sokup, bu üç olgunun birbiriyle nasıl da “uyum” içerisinde çalıştığını/işlediğini göstermeye çalışacağız bu yazıda.

Kadın emeği, hem sermaye birikimi sürecine içerilirken hem de kapitalist krizler bağlamında ele alınması gereken bir konu. Sermaye birikimine içerilme sürecinde olsun, üretim sürecinin bizzat içinde olsun ve işsizliğe sürüklenmede olsun, tüm bu süreçlerde patriarka ve kapitalizmin muazzam bir uyum içerisinde çalıştığını tanık olmaktayız.

Sermaye birikimi ve kriz¹

Kapitalizmin krizlerini nasıl anlamak gerekir? Bir takım spekülörlerin açgözlülüğü olarak mı? Piyasaların iyi yönetilememesi ya da kitlelerin yoksullaşması sonucu az tüketmeleri olarak mı anlamak gerekir krizleri? Kapitalizm “başına buyruk” olduğundan, devlet müdahalesi yeterince

† Marmara Üniversitesi, Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

1 Buradaki kriz anlatımı büyük ölçüde *DİSK-AR* dergisinde yayınlanan yazımızın kısa bir özetine dayanmaktadır; bkz. Çakır (2014).

yapılmadığından ya da açgözlü yatırımcıların aşırı kâr hırsları yüzünden mi çıkmaktadır krizler? Peki, yaklaşık **iki yüzyıl boyunca** bir olgu (kriz), sürekli ve düzenli olarak tekrarlanıyorsa burada biraz durup düşünmemiz gerekmez mi? Bir “hata”, hem de önemli bir “hata”, kapitalizmin tarihi boyunca tekrar ediyorsa burada “hata”dan bahsedilebilir mi? Yoksa krizler bir düzenlilik mi izlemektedir? 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya, ABD gibi ülkelerde yaşanan krizlerin ortaya çıkış tarihlerini sıralamak ufuk açıcı olabilir belki: 1813, 1825, 1836-39, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882-84, 1890-93... Eğer ortada bir “hata” yok ise, bu düzenliliği nasıl açıklamak gerekir?

Dönemsel olarak tekrarlanan krizlerin gerçekliği burjuva iktisadında hak ettiği yeri bulamamıştır. Kriz açıklamalarında hep “kişi”ler, “kurum”lar sorumlu tutulmuştur. Asla krizin ana dinamiği, kapitalist üretim tarzının **içsel işleyişi** ile birlikte ele alınmamıştır. Bu eleştiri sadece soldan iktisatçılar tarafından da yapılmamaktadır. Burjuva iktisatçıları krizi anlama ve öngörme konusunda yetersiz olduklarını kendileri söylemektedirler! Örneğin şu çok çarpıcı örneği burada anmadan geçmeyelim: 2008 yılının kasım ayında İngiltere Kraliçesi Londra Ekonomi Okulu’nu ziyaret eder ve “nasıl olup da hiçbir iktisatçının krizin geleceğini öngöremediği” sorusunu sorar. Kraliçenin bu sorusuna altı ay sonra bir mektupla cevap verilir. Mektubun sonuç kısmında şunlar yazılıdır:

Majesteleri, özet olarak, krizin zamanlamasını, kapsamını ve ciddiyetini öngörme ve ortaya çıkmasını engelleme konusundaki **başarısızlık**, birçok nedeni olmakla birlikte, esas olarak, hem bu ülkede hem de uluslararası alanda, birçok parlak insanın kolektif hayal gücünün bir bütün olarak sisteme yönelen **riskleri** anlama konusundaki bir **başarısızlığıydı** (akt. Harvey, 2012: 242; vurgular bizim).

Hazır “risk”ten söz açılmışken çok taze bir “itiraf”tan daha bahsetmek anlamlı olabilir belki. Kısa adı IJCB olan *International Journal of Central Banking* adlı kuruluşun Haziran 2015 tarihli raporunda, Charles I. Plosser isimli yetkili şöyle bir “itiraf”ta bulunuyor: “Siyaset çoğu zaman belirsizlik koşullarının hüküm sürdüğü bir ortamda yapılıyor. (...) Şu gelinen noktada, bizler hâlâ **sistemik riskleri** tanımlama ve ölçme konusunda **zorluklar yaşamaktayız**” (Plosser, 2015: 8; vurgular bizim).

Bu iki çarpıcı örnekten de anlaşılabilceği gibi, burjuva iktisadı kapitalizmin dinamiklerini anlama konusunda kavrayıcı bir görüşe sahip değil. Bu yüzden kriz olgusunu anlamak için Marx’a geri dönmeliyiz.

Kapitalist bir ekonomide krizler, canlı bir organizmada kan dolaşımının oynadığı hayati rolün aynısını oynar. Harvey kapitalizmin yeniden-üretimi için krizlerin olmazsa olmaz olduğunu söyler (2014: ix). Krizlerle örülü, krizlere içkin bir doğası olduğu gibi, aynı zamanda kapitalizmde krizler hem gerekli hem sorun çözücü ve hem de bir “pürüz”e işaret eder. Yazının bu bölümünde kapitalizmin hareket yasalarının krizi nasıl mümkün kıldığını göstermeye çalışacağız.

Kapitalizm ilerledikçe beraberinde üretimi de toplumsallaştırır. Herkes birbirine bağımlıdır kapitalizmde. İş bölümü uluslararası hale gelmiştir. Örneğin işçilerin

emeği ile petrol bir başka yerden çıkarılır, oradan bunu alıp plastiğe çeviren bir başka ülkedeki emekçilerdir, sonra bu plastiği hammadde olarak kullanıp bilgisayar, cep telefonu vb. üretimine sokan dünyanın bir başka ülkesindeki emekçilerdir vb. Bu haliyle bakıldığında **üretim kapitalizm altında muazzam ölçekte toplumsallaşmıştır**. Üretim parçalara ayrıldığından üretimin her bir parçası farklı yerde ve dahası dilleri, kültürleri vs. farklı olan, birbirini tanımayan emekçiler tarafından yapılır. Buna **emeğin uluslararası kolektivitesi** denebilir. Ne var ki, tekniğin de yardımıyla el ele giden **üretici güçler**deki bu muazzam gelişme sonucu ortaya çıkan toplumsallık, mevcut **üretim ilişkileri** ile ciddi bir çelişkiye girer. Üretim ile ilgili verilen kararlar son derece plansız ya da bir diğer deyişle “anarşik”tir. Her bir kapitalist kendi biricik çıkarını düşünerek hareket eder. Üretimin toplumsal ölçekte planlanması onu hiç mi hiç ilgilendirmez. İşte bu temel gerçeklik kapitalist üretim biçiminde krizleri **olağan** hale getirir. Diğer taraftan kapitalist rekabetin mantığı da son derece önemli bir rol oynar. Mandel’in deyişiyle: “Kapitalizmin bütün dinamiğini, kapitalizmin bütün gelişme yasalarını tayin eden şey rekabettir” (2008: 339).

Kapitalist üretim, tüketim için değil kâr elde etmek için yapılır. Kâr kapitalist sistemin kalbidir, ruhudur. Kapitalizm kârlılığa göre nefes alıp verir. Üretim süreci aslında, bir kapitalist için kaçınılmayan bir halka, para kazanılmak isteniyorsa katlanması gereken bir derttir (Marx, 2012: 61). Kapitalistin asıl amacı, işçinin ürettiği artık değere el koymak ve bu el koyma işini de sürekli kılmaktır. Tabii aynı şey diğer kapitalistler için de geçerlidir. Rekabetin kol gezdiği, tekil kapitalistlerin birbirlerinin gözünü oyarcasına hareket ettikleri bir ortamda kapitalistlerin üretimi planlı ve eşgüdümlü bir şekilde yürütmeleri söz konusu olamaz. Üretimdeki bu “anarşik” durum, her bir kapitalistin kârını azamileştirmek için diğerini yok etmesi pahasına bunu yapmak zorunda olması ya da pazardaki rekabet koşullarının bunu kendisine dayatmasından ileri gelir. Böylesine bir yarışın ortasında kapitalist kendisini nasıl birinci olmaya zorlayacak peki? Cevap: Üretilen metaların birim maliyetini düşürerek. Bunun yolu ise emeğin üretkenliğinin artırılmasından geçer. Marx, *Kapital*’in ilk cildinde şöyle der: “Metalarda ucuzluk sağlanması (...) emeğin üretkenliğine, ama bu da üretimin ölçeğine bağlıdır” (2011: 605). Bu maddi koşulların kapitaliste dayattığı zorunluluk da mekanizasyonu artırmak, yani daha büyük ve daha gelişkin makineler ile üretimi örgütlemek, işçi başına düşen iş yoğunluğunu artırmaktır vs. “[E]meğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin içsel bir dürtüsü ve devamlı bir eğilimidir,” der Marx (2011: 312). Elbette bu genel eğilim tek bir kapitalist için geçerli olduğu gibi diğerleri için de geçerlidir. Makinelere yapılan yatırımdaki artış ve üretimin daha fazla makine-yoğun bir şekilde yapılması süreç içerisinde üretimde işe koşulan işçi sayısını azaltacaktır. Çünkü yeni bir makine eskiden örneğin iki ya da daha fazla işçinin yaptığı bir işin tek bir işçi ile kotarılmasının yolunu açar. Örneğin eskiden büyük cadde ve sokakların temizlenmesi işi daha fazla sayıda emekçi ile yapılırken şimdi mekanize fırçaları olan büyük temizlik araçları sayesinde daha büyük alanlar hızlı ama eskisine nazaran daha az sayıda işçi ile temizlenmektedir. Kapitalist üretimde makineleşme, geniş işçi kitlelerinin üzerindeki zahmet ve yükü kaldırmak yerine, tam tersi bir sonuç doğurmaktadır: Makineleşmeyle beraber işçiler daha fazla sayıda atıl hale gelmekte, **işsizlik bir çığ gibi büyümekte** ve

yapılan iş de bir o kadar daha teknik ve standart hale bürünmektedir. (“İşsizlik” başlığı altında bu konuya tekrardan döneceğiz).

Makinelere yapılan yatırımdaki artış öte taraftan önemli bir soruna yol açar. Yatırılan sermayeye oranla elde edilen artık değer yetersiz hale gelir. Bu da süreç içerisinde kâr oranlarının düşmesiyle sonuçlanır. Çünkü artık değer bizzat kaynağı emektir, üretimde çalışan işçilerdir. Artık değer oranını artırma amacına yönelik olarak makinelere yapılan yatırımdaki artış ve üretimin daha fazla makine-yoğun bir şekilde yürütülmesi, Marx’ın “Kapitalist üretimin gerçek engeli sermayenin bizzat kendisidir,” deyişini anımsatırcasına kâr oranlarına aşağı yönde bir basınç uygular. “Kâr oranı, emek daha az üretken hâle geldiğinden değil, aksine emeğin üretkenliği arttığı için azalır,” der Marx.

Kâr oranının düşmesi, artan makineleşmenin bir sonucu olarak daha fazla emekçinin atıl hale gelmesinden, daha fazla makinenin işçilerin yerine geçmesinden ileri gelir. Artık değer kaynağı olan emek gücü, makineleşmeyle beraber sayısal olarak gitgide azalır. Makine, işçiden daha fazla artık değer çekmeye hizmet eder. Sermayenin biricik amacı daha fazla makineleşmeyle işleri kolaylaştırıp, işçinin üzerindeki çalışmanın zahmet ve ağırlığını hafifletmek **değil**; tersine işçinin üzerindeki ağırlık ve zahmet pahasına ondan daha fazla artık değer çekmektir. Ama kapitalist bunu yaparken, rekabetin kol gezdiği bir ortamda olduğunun da pekâlâ farkındadır. İşin içine tek bir kapitalist değil, birden fazla kapitalist girdiğinde evdeki hesap çarşıya uymaz... Tüm bunların ışığında, **kâr oranlarındaki düzenli ve periyodik düşüşlerde makineleşmeye değil, işçilerin üretimdeki azalan payına vurgu yapmak** öncelik kazanmalıdır. Çünkü azalan kâr, makine artışından değil, emek gücünün azalışından ileri gelir. Sonuç olarak, **makineleşmedeki artış daha fazla işçiyi kapı önüne koymakta** bu da süreç içerisinde kârlılığı sınırlamakta ve düşürmektedir.

Kriz anları aslında kapitalizmde üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin en yalın halde gözler önüne serildiği anlardır. Bu anlamda kapitalizmin çelişkilerinin genel bir özeti sergilenmiş olur kriz anlarında. Marx’ın deyişiyile, dünya pazarının krizlerinde burjuva ekonomisinin bütün çelişkilerinin gerçek yoğunlaşması ve şiddetli biçimde düzenlenmesi gözler önüne serilir (akt. Savran, 2013: 31).

Kriz ve işsizlik

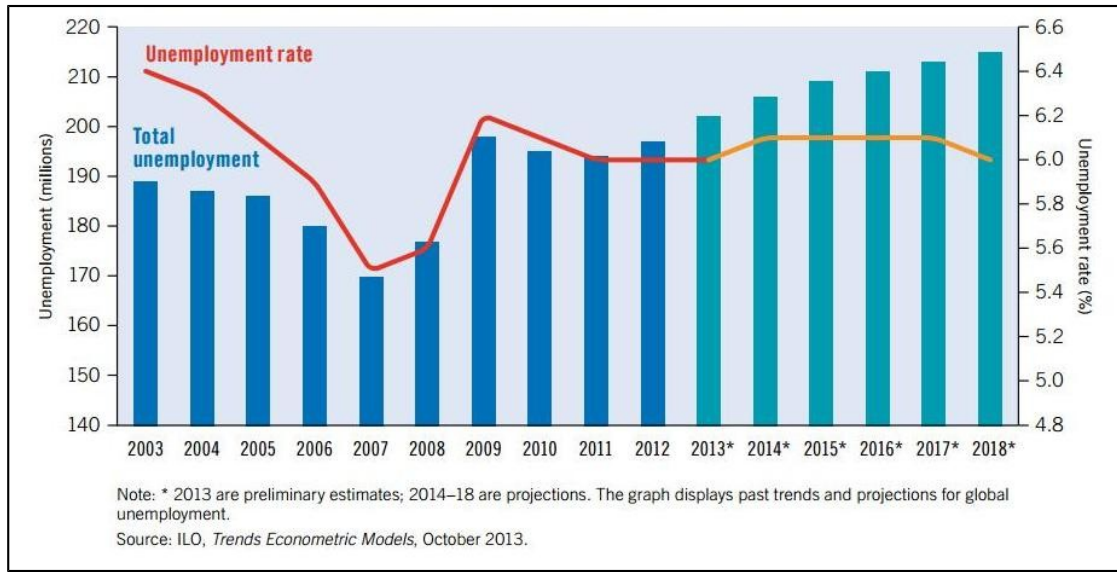
Bu bölümde işsizlik meselesinin sermayenin genel hareket yasaları içerisinde nasıl bir yer edindiği ve bu olgunun sermaye birikiminde nasıl “hayati” bir rol oynadığı üzerinde durmak istiyoruz.

İlk önce güncel bir veri ile başlayalım. ILO’nun *Global Employment Trends* adlı raporunda, 2013 yılında dünya genelinde yaklaşık 202 milyon kişinin işsiz olduğu bilgisi yer almaktadır (2014: 11). Ayrıca bir önceki yıla göre bu sayıda yaklaşık 5 milyonluk bir artış yaşanmıştır. Rapor bunu şöyle açıklamaktadır: “Bu durum, artan işgücüne ayak uydurma konusunda istihdamın yeterince genişlemediği anlamına gelmektedir.” Rapor geleceğe dair de şu karamsar öngöründe bulunuyor:

“Eğer eğilim bu yönde devam edecek olursa, küresel işsizlik daha da kötüleşecektir. 2018 yılına kadar bu sayı 215 milyonu aşmış olacaktır.”

Küresel kriz öncesine denk gelen 2007 yılındaki işsizlik rakamları ile 2013 yılındaki işsizlik rakamları arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Rapor’a göre, 2007’ye kıyasla 2013’te dünya ölçeğinde işsizler ordusuna yaklaşık 32 milyon kişi katılmıştır (2014: 17). Bu, ekonomik krizin işsizlik ile ilişkisinin kurulması bakımından çok çarpıcı bir veridir.

Aşağıdaki grafik 2003-2018 yılları arasındaki küresel işsizlik eğilimleri ve geleceğe yönelik yapılan projeksiyonları göstermektedir. Tablodan da açık bir şekilde görüleceği gibi, toplam işsizlik küresel kriz öncesi yılların çok üzerinde seyretmektedir.²

Şimdi bu ampirik verilerden hareketle **görünenin ardında yatan ana eğilimleri** göstermeye; işsizlik meselesini sermayenin hareket yasaları bağlamında açıklamaya, yani “bütün” içerisinde “parça”nın (yani “işsizliğin”) nerede konumlandığını görmeye çalışalım.

Harry Braverman, ünlü *Labor and Monopoly Capital* isimli kitabında işsizlik ile kapitalist üretim tarzının işleyiş mekanizmasına dair şunları söyler: “Kapitalizm koşulları altında işsizlik bir sapma olarak değerlendirilemez. Bu, kapitalist üretim tarzının işleyiş mekanizmasının vazgeçilmez bir parçası olduğu gibi, aynı zamanda birikim sürecinin enerjisi tarafından da sürekli olarak üretilir ve absorbe edilir” (1998: 267). Yazarın bu “güncel” tespitinin kökenine inmek için burada Marx’ın konuyu nasıl ele aldığını açıklamamızın anlamlı olacağını düşünüyoruz.

Marx *Kapital*’de işsizliğin (“yedek işgücü ordusu”nun)³ sermaye birikimindeki **yapısal** rolüne değinir. Yedek işgücü ordusunun büyümesi, hem reel ücretler üzerinde görece bir baskı uygular ve kapitalistler istihdam ettikleri işçiler üzerinde işsizlik tehdidini kullanarak bunu istediklerinde kullanırlar ve dahası en çok

2 Grafiğin alındığı kaynak: ILO (2014: 17).

arzuladıkları şeyi, yani düşük ücret ile yüksek verimliliği devreye sokarlar. Bu kapitalizmde genel bir eğilimdir.

Kapitalist üretim, nüfustaki doğal artış ile sağlanan kullanılabilir emek gücü miktarıyla asla yetinemez. Rahat bir biçimde faaliyet gösterebilmek için, kapitalist üretim bu doğal sınırlara bağlı olmayan bir yedek [işgücü] ordusunun varlığına ihtiyaç duyar (Marx, 2011: 613).

Bu anlamda sermaye birikiminin seyri ile emek gücü metasının atıl bırakılması arasında **işsel bir ilişki vardır**. Büyüklükleri ve etki güçleri artarken, üretim araçlarının işçileri çalıştırma araçları olma derecesi düşmekte; yapılan iş daha az hünerli hale gelmekte ve bu da sermayeyi daha hünerli işçileri daha az hünerli işçiler ile değiştirmeye “zorlamaktadır”. Şöyle der Marx *Kapital*'de:

[K]apitalist (...) birikimdeki ilerlemeyle birlikte, bir yandan, daha büyük bir değişir sermaye, daha fazla sayıda işçiyi işe sokmaksızın, daha fazla emeği; öte yandan, aynı büyüklükteki değişir sermaye, aynı büyüklükteki emek gücü kütlesiyle daha fazla emeği ve son olarak, daha yüksek nitelikteki emek güçlerini işten çıkarma yoluyla, daha düşük nitelikteki emek güçlerini harekete geçirir (2011: 614).

Bu durumun sermaye birikiminde oynadığı “kilit” bir rolü vardır, çünkü **işçi ücretlerinin genel hareketleri, yalnızca, ekonomik çevrimin dönemsel değişmelerine uygun olarak yedek işgücü ordusunda gerçekleşen genişleme ve daralmalar tarafından düzenlenir**. Öte yandan meselenin bir de şu boyutu vardır: Kapitalistler arasındaki kıyasıya rekabet makineleşmeyi artırır. Üretim daha karmaşık, daha üst düzey makinelerle ve daha gelişkin bir işbölümü ile yapılır hâle gelir. Daha önce 2 işçinin yaptığı bir iş 1 işçi tarafından yapılır. İşçinin ücretini ürettiği süre gitgide kısalır ve emek gücünün değeri eğilimsel olarak düşer; ama tersine kapitalistler sınıfının zenginliği büyük bir artış gösterir. Emek gücünün üretim süresinin gitgide kısalıyor oluşu kapitalizmin genel bir eğilimidir. **Rekabetten gelen bir zorlamayla daha az işçiyle daha çok iş çıkarma eğilimi, kapitalizmin genel bir eğilimidir**; dahası bu şey aynı zamanda işçiler arasındaki rekabeti de kamçılayacağından ücretler üzerinde aşağı yönde bir basınç uygular.⁴ Şunu düşünelim; işçiler hem kendilerini daha ucuza satmak için sıraya girerler ve kapitalistlere, “Beni alın!” diye seslenirler, hem de makineleşmenin ve işbölümünün artışıyla el ele giden, bir işin daha az işçiyle yapılması eğilimi aynı şekilde işçi sınıfı içerisinde de bir rekabete yol açar. Örneğin emperyalist bir ülkenin kapitalist sınıfı, üretimi, Asya, Afrika, Güney Amerika gibi kimi üçüncü dünya ülkelerine kaydırarak otomobil montajı işini, daha

3 Not: Bu kavramı “yedek sanayi ordusu” şeklinde değil de “yedek işgücü ordusu” şeklinde kullanmanın daha açıklayıcı olacağını düşünüyoruz; çünkü “sanayi” kelimesi işsizliği sadece sanayi alanıyla sınırlı bir olguymuş gibi lanse etmektedir, oysaki işsizlik bir bütün olarak kapitalizmin bir “dışlama” mekanizması olarak işler. Hem zaten kavramın İngilizcedeki kullanımı bile “yedek emek ordusu” [reserve army of labour] şeklindedir, yani bu kullanımda “sanayi”ye değil “emeğe” vurgu yapılmaktadır.

4 Ücret meselesine dair genişçe bir tartışma için bkz. Çakır (2013).

ucuza yaptırmakla dünya işçi sınıfı arasındaki rekabeti körükler. Bunu şöyle yapar: Kendi ülkesindeki fabrikayı kapatır, işçilerine yol verir; ama aynı işi az önce saydığımız ülkelerin herhangi birinde daha ucuza yaptırmaya çalışır. Tabii bu şey, aynı zamanda, dünya işçi sınıfını bölmeye de hizmet eder. Kimi gelişmiş emperyalist ülkelerde göçmen işçilere karşı bir antipatinin yükseliyor oluşu tam da bununla ilgilidir.

Makinelerin artışı ve işbölümünün yetkinleşmesiyle iş daha da yalın bir hâle gelir. Bunun sonucunda işçinin özel ustalığı değerini yitirir. İş, herkesin yapabileceği kadar basit bir hâle gelir. Dolayısıyla, iş ne denli basitse ve işin öğrenilmesi de benzer şekilde ne denli kolaysa; işe alışmak için gerekli üretim maliyeti o kadar düşer ve tüm bunlar da ücretler üzerinde aşağı yönde bir basınç uygular.

Bir kapitalist, her şeyden önce kendi ürettiklerinin satılmasını ister ve bunun için de rakiplerinin kendi işçilerine yüksek ücret vermesini bekler. Ama kendisi, kendi işçisine mümkün olduğunca az vermek ister. Ama diğer kapitalistler de aynı şeyi düşünür. İşte bu durum kapitalizmin temel bir çelişkisidir. Öte taraftan sermayeyi üreten tek güç işçi sınıfıyken, rekabetten gelen bir zorlamayla kapitalistin daha az işçi ile daha yüksek verimliliği elde etmeye çalışması da bir başka çelişkidir. Kapitalist, elinden geldiğince işçiye az vermeye, ama ondan mümkün olduğunca çok çekmeye çalışır.

[P]roletaryanın mutlak büyüklüğü ve emeğinin üretici gücü ne kadar büyük olursa, yedek [işgücü] ordusu da o kadar büyük olur. (...) Yani, yedek [işgücü] ordusunun görelî büyüklüğü, zenginlik potansiyeli ile birlikte artar. Ama, bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaletleri çalışma sırasında katlandıkları işkenceyle ters orantılı olarak artan artık nüfus o kadar yığınsal şekilde yerleşiklik kazanır (Marx, 2011: 622).

İşsizlik meselesinde ücretlerin seyri ve yedek işgücü ordusu arasındaki bağlantı öylesine önemlidir ki, bu genel eğilimden hareketle “azgelişmişlik” olgusunu tanımlayan Marksist iktisatçılar olmuştur. Örneğin Mandel, Fritz Sternberg’e referansla şöyle der: “Marksist bakış açısından, yani emek değer teorisinin tutarlı görüşünden hareketle, azgelişmişlik, en nihayetinde, hem niceliksel olarak (kitlesele işsizlik ile) hem de niteliksel olarak (emeğin düşük üretkenliği ile) her zaman bir eksik istihdam durumudur” (1976: 60-61).

Kriz, kadın emeği ve işsizlik

Birbiriyle kesişen ve birbirini içeren kriz, kadın emeği ve işsizlik konusu kapitalizmin neoliberal döneminde özellikle mercek altına alınmayı hak ediyor. Zira kapitalizmin 1970’lerde yaşadığı derin iktisadi krizden çıkış “tedbir”leri arasında kadın emeği daha önce hiç olmadığı kadar ön plana çıkmıştır. Bu konuda sadece Asya deneyimi bile meselenin ne kadar yakıcı ve öğretici olduğunu göstermeye yetecektir. Çünkü bu ülkelerin çoğu 1970’lerden bu yana ihracata yönelik sanayileşme stratejisi uyguladılar ve ihracata yönelik sanayileşme de büyük ölçüde kadın emeğine dayanıyordu (Yaman Öztürk, 2010: 105).

Yazının bu son bölümünde kapitalizmin krizleri ve kadın emeği arasındaki bağlantıyı açığa çıkarıp, bunu işsizlik ile ilişkiselliği içerisinde ele almaya çalışacağız.

Kadın ve erkek emeği arasında, kökleri çok eskilere uzanan ve *patriarka* ile açıklanması akla uygun olan “eşitsiz gelişme”den dolayı, emek yoğun sektörlerde ve kapitalistlerin emek maliyetlerinden olabildiğince kısmak istediği, rekabetin son derece sert yaşandığı sektörlerde kadın emeğinin kullanımı kapitalistler için öncelikli tercih konusu olagelmıştır. Bu durum kimi sektörlerin “kadınlaşma”sına yol açar. Temizlik, bakım, eğitim, sağlık, bankacılık, tekstil gibi sektörler “kadınlaşan” sektörlerin başında gelir.

Guy Standing, kapitalizmin neoliberalizm döneminde işlerin giderek artan bir bölümüne kadınların yerleşmesini, “emeğin kadınlaşmasına dair küresel bir eğilim” olarak açıklamaktadır (2015: 108). Standing’e göre, “kadınlaşma” iki türlü ele alınmalıdır; bir taraftan kadınların daha fazla sayıda iş pozisyonuna yerleşmesi, diğer taraftan da kadınların yapageldiği esnek işlerin sayısının artması. Yazara göre, emeğin enformelleşmesi, hizmet sektörünün genişlemesi ve serbest üretim bölgelerinde kadınların istihdam edilmesi “kadınlaşma” eğiliminin sacayaklarını oluşturmaktadır (2015: 108-09).

Kapitalizm krize girdiğinde “kadınlaşan” sektörlerde yoğun bir şekilde istihdam edilen kadın emekçilerin ciddi bir işsizlikle karşılaşacakları açıktır. Örneğin Türkiye’de 2001 krizinde yaşanan kitlesel ölçekteki işten çıkarmalardan kadınlar fazlasıyla etkilenmiştir. İşsizlik oranının yüzde 6’lardan yüzde 10’lara yükseldiği bu dönemde kadın işgücünün yüzde 33’ü işini kaybetmiştir.

2001 krizinde ağır darbe alan ve en çok işçi çıkartan sektörlerin başında bankacılık gelmektedir. Krizden önceki 2000 yılında sektörde çalışanların sayısı yaklaşık 170 bin iken, bu sayı krizle birlikte 135 bine kadar gerilemiştir. Melda Yaman, Nuray Ergüneş’le birlikte sundukları bir çalışmada 2001 krizinin banka çalışanı kadınlara etkisini şöyle anlatmaktadır:

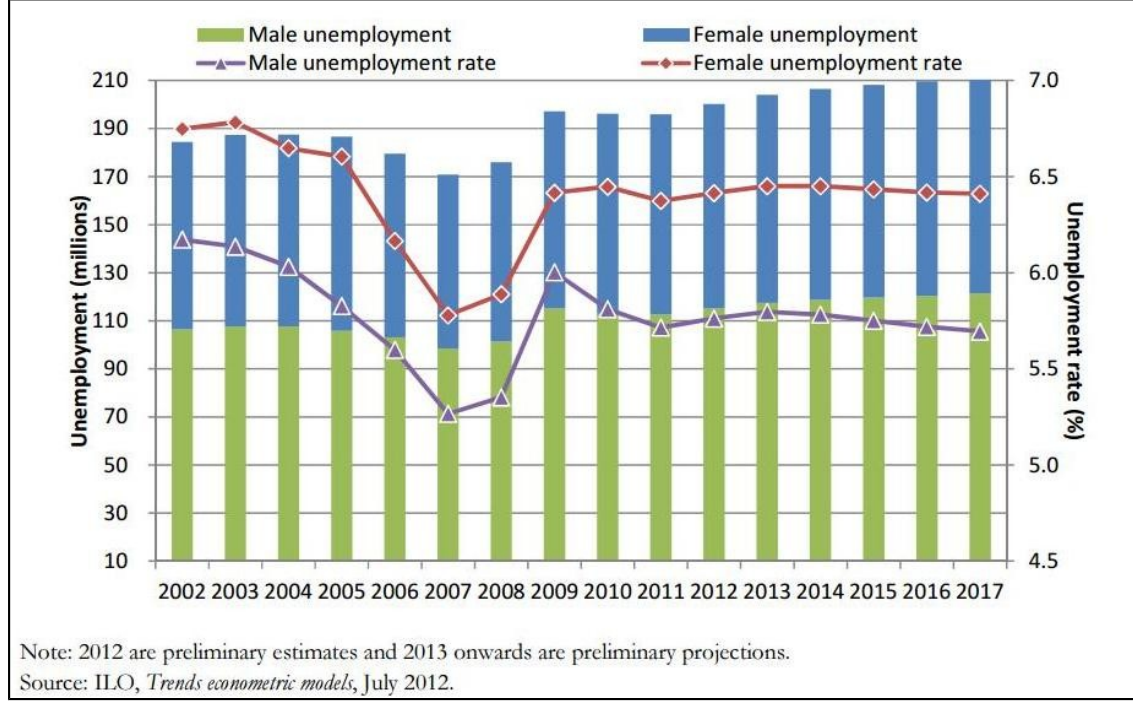
Görüştüğümüz kadınlar krizin başında işten çıkarılmışlardır. Hepsi, krizle birlikte banka çalışanı arkadaşlarının pek çoğunun işini kaybettiğini kaydetti. Bunlardan biri çalıştığı bankanın krizde tasfiye olduğunu söyledi. Tasfiye işleminin başlangıcında tüm kadınların işten çıkarıldığını ... belirtti (Yaman, 2013: 174-75).

Bir başka örnek de 2008 krizinden. Bu kriz ile birlikte 100 binden fazla sayıda kadına istihdam sağlayan Afrika tekstil endüstrisi, ithalatın durması ile birlikte çökme noktasına gelmiş ve bu kadınların çok önemli bir kısmı işlerini kaybetmiştir (Balta, 2014: 86).

Görüldüğü gibi kadınların yoğun bir şekilde istihdam edildiği sektörlerde, bir kriz baş gösterdiğinde işlerini ilk kaybedenler çoğunlukla kadınlar olmaktadır. Dahası, kadınların tekrardan bir iş bulması ise erkeklere göre çok daha zor olmaktadır: “Bir kadın, krizin başında kendisinin ve bankada çalışan kocasının işten

çıkarıldığını; kocası birkaç ay içinde iş bulurken kendisinin yıllarca işsiz kaldığını anlattı” (Yaman, 2013: 175).

Aşağıdaki grafik 2002-2017 yılları arasında küresel düzeydeki kadın ve erkek işsizliğini göstermektedir (ILO, 2012: 5). Açık bir şekilde görüleceği gibi kadın işsizlik oranı erkek işsizlik oranının çok üzerindedir.

Kriz durumu kadın emeğini hem dışarıda bırakmakta (işsizlik ile) hem de içermektedir (güvencesiz istihdam ile). Bu anlamda kadın emeğinin krizin çözümü için bir “tedbir” olarak görülmesi de hesaba katılmalıdır. Bunun için kadın istihdamının neoliberal dönemde **niçin** arttığı sorusu sorulmaya değer bir soru olarak önümüzde durmaktadır. Bu soruya şöyle bir açıklama getirebileceğimizi düşünüyoruz.

1970’lerdeki kriz (uzun kriz) dünya çapında sermayenin yeniden-yapılanmasını gündeme getirmişti. Sermayenin emeğe saldırısı ile karakterize olan bu dönemde, işçi sınıfının bir bütün olarak sosyal haklarında gerilemeler yaşanmış, emek esnekleştirilmiş ve güvencesizlik bir istisna olmaktan çıkıp adeta bir kural haline gelmiştir -ve süreç bugün de devam etmektedir.

Sermayenin bu krize cevabı, emeğin esnek ve ucuzlatılması olurken bu ise daha çok kadın emeği üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kadın istihdamını açıklayan etmenlerden bazıları şunlardır:

- Yoksulluk nedeniyle kadınların düşük ücretle çalıştırılabilmesi;
- Üretimin emek yoğun niteliği;

- c) İşin niteliğinin örgü, dikiş gibi “kadın işi” olarak nitelenen ev işlerinin uzantısı olarak görülmesi;
- d) Kadınların uysal olmalarını bekleyen toplumsal cinsiyet anlayışı;
- e) Kadınlar için “elverişli” olduğu düşünülen ev eksenli işlerin önemi;
- f) İhracatın artmasının, talebi kadınların geleneksel olarak istihdam edildiği sektörlere kaydırması;
- g) Kadın emek gücünün ucuz olmasının üretimin “feminizasyonu”nu teşvik etmesi;
- h) Guy Standing ise bu konuda işçi sınıfının sendikal gücünün zayıflamasının rolüne dikkat çekmektedir. Ona göre emek piyasasında özellikle tam zamanlı işlerde çalışan sendikalı erkek işçilerin gücünün zayıflaması işverenlere ucuz kadın emek gücünü erkek emek gücüyle ikame etme olanağı vermiştir (Yaman Öztürk, 2010: 115).

Tüm bu parametreler bize, kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda, patriarkanın da yardımıyla, kapitalizmin kendi uzun krizini aşmak için büyük ölçüde kadın emek gücüne yaslandığını göstermektedir. Kapitalizmin kadın emeğini “içermesi” konusundan kastımız genel olarak budur. Kapitalizm kadın emeğini içerirken, kadının *somut emeği* üzerinden kadınla bir toplumsal ilişki kurar.⁵ Ama bu durum kendi içinde bir “çelişki”yi de barındırır. Kriz için bir “çözüm” olan kadın emeği, “kadınlaşan” sektörlerde bir kriz baş gösterdiğinde yine aynı kadın emeği için bu kriz bir “dışlama”ya yol açacaktır. Bu anlamda konu iki yönüyle ele alınmayı gerektirir. Ayrıca kriz dönemi, işsizliğin çığ gibi büyüdüğü, düzenli iş bulmanın gitgide zorlaştığı ve dahası aile gelirinin düşmesi gibi sonuçları açığa çıkardığında tüm bu yükler büyük ölçüde kadının üzerine yüklenir. Örneğin 2008-9 küresel krizi kadınlar için pek çok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Daha önceki krizlerde yaşandığı üzere bir yandan kadın işsizliği erkek işsizliğinden daha yüksek oranda seyretmiş; kırdan kente göçün yaşanması kentlerdeki yüksek işsizlikle birleşince bu durum kadınları enformel işlere yöneltmek zorunda bırakmıştır. Dahası krizle birlikte hanehalkı gelirlerinin düşmesi, artan işsizlik ve yoksullaşma, hanelerin tüketim alışkanlıklarını değiştirmiş, daha önce piyasadaki karşılanan ürünler evde üretilmeye başlanmıştır. Bu da büyük ölçüde kadınların üzerinden gerçekleşmiştir (Dedeoğlu ve Yaman Öztürk, 2010: 22).

Bitirmeden bir başka konuya daha değinmek istiyoruz. Üretimin gitgide otomatlaşması ve “basitleşmesi”, erkek emeğine göre ucuz olan kadın emeğinin gitgide “hâkim istihdam biçimi” olmasına yol açar mı? Kapitalizmin ilk dönemleri için –bilhassa da İngiltere özelinde– bu tarz bir eğilim vardı zira. Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı kitabında şöyle der:

İnsan emeği, hem eğirme hem de dokuma sırasında temel olarak kopmuş iplikleri birleştirmekten ibarettir. Gerisini makine yapar. Bu iş kas gücünden çok parmak

5 Daha fazlası için bkz. Çakır (2015). Ayrıca Marx’ın *Kapital*’de yaptığı “*somut emek*” ve “*soyut emek*” ayrımı için de bkz. *Marksist İktisat El Kitabı* (2008: 15-17).

esnekliğini gerektirir. Bu yüzden bu iş için erkeklere ihtiyaç yoktur. Erkeklerin elleri çok kaslı olduğundan kadınlar ve çocuklar bu işi daha iyi yapabilirler ve bu yüzden de erkeklerin yerini alırlar. Böylece kas gücünün yerini ne kadar çok buhar ve su gücü alırsa, çalıştırılacak işçilerin sayısı da o kadar azalır. Kadınlar ve çocuklar da emeklerini erkeklerden daha ucuza sattıklarından ve bu işkollarında daha iyi çalıştıklarından onların yerini alırlar (2013: 157-58).

İşsizlik konusunu tartışırken yukarıda da söylemiştik; üretim araçlarının büyüklükleri ve etki güçlerinin artmasına paralel olarak bunlar daha az işçi çalıştıran araçlara dönüşür; yapılan iş daha az hünere hale gelir ve bu da sermayeyi daha hünere işçileri daha az hünere işçiler ile değiştirmeye zorlar.

Sermayenin bu genel hareket yasası kriz, işsizlik ve kadın emeği arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında bence dikkate alınmayı hak ediyor. Ne var ki, bu eğilimi “mutlaklaştırmak”tan da özellikle imtina etmeliyiz. Şunu demeye çalışıyorum; kapitalizmin gelişmesi, mutlak olarak kadın istihdamını “hâkim istihdam biçimi” haline getirir diyemeyiz. Kapitalizm belli durumlarda kadın emeğini içermeye “açlığı” yaşar. Örneğin Hong Kong, G. Kore, Malezya, Filipinler, Singapur, Sri Lanka, Tayvan, Tayland gibi ülkelerde kadın istihdamında 1970’li yıllardan sonra muazzam bir artış kaydedilmiştir. Örneğin giyim eşyası sektöründe kadın istihdamındaki pay Malezya’da %89.4; Sri Lanka’da %89.4 ve Tayland’da ise %93.0’dır (Yaman Öztürk, 2010: 113).

Asya’ya göre Türkiye kapitalizmi bu konuda “ters” bir örnek oluşturur. Örneğin Türkiye’de kadının işgücüne katılımı 1955’te %72 iken, 2007 yılında bu oran %24.8’e kadar gerilemiştir. Daha güncel bir veri olarak şunu gösterebiliriz: 2011 yılındaki TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketine göre kadınların işgücüne katılım oranı %28.8’dir. Kentlerde ise bu oran daha da düşmektedir: %24.8 (Kurtulmuş, 2013: 51).

Kadınların işgücüne katılımı belli yıllarda artsa da, bu katılım daha çok niteliksiz ve sosyal güvenceden yoksun olarak gerçekleşmekte; kadınlar enformelleşme yoluyla işgücü piyasasına çekilmektedir. Mustafa Sönmez’in yaptığı hesaplama göre, 2005 yılında kadın istihdamı 5.3 milyon iken, bu sayı 2013 yılına gelindiğinde 7.7 milyona yükselmiştir. Sekiz yılda kadın istihdamında yüzde 45’lik bir artış yaşanmıştır. Ancak Sönmez şunu da belirtiyor; 7.7 milyon kadın işçinin 4.1 milyonu enformel bir şekilde sigortasız çalıştırılmaktadır.

Kadın istihdamındaki bu hızlı artışta Sönmez küresel krizin etkisine vurgu yapar.

AKP hükümeti 2008 küresel krizinin etkisiyle hızla artan işsizliği yatıştırmak için, kadın ve gençleri istihdam ettikleri takdirde, devletin patronlara işveren primlerini (*employer premium*) ödeyeceğinin garantisini verdi. Bu sebeple kayıtlı kadın işçilerin sayısında hatırı sayılır bir artış yaşandı (Sönmez, 2013).

Sonuç

Bu yazının başlığını *Sermayenin Doğal Döngüsü* olarak koyduk; çünkü sermaye, diğer başka çelişkileriyle de birlikte ancak bu şekilde işleyebiliyor. Krizler, sermayenin üretimiyle, hareketiyle ilişkili; krizle baş etme “yöntem”lerinden biri olan işsizlik, yine bu hareketin bir uzantısı olarak “bütün” içerisinde bir yere sahip. Diğer taraftan işsizlik meselesinde kadın emeği, krizden çıkmada hem bir “fırsat” hem de bir “cezalandırma” işlevi görüyor. Bütün bu olgular en genel düzeyde sermayenin hareket yasalarıyla koşullandırıldığı gibi, birbirlerini hem üretmekte hem de beslemektedir. Bu “kısır döngü” nasıl aşılabilir/kırılabilir, belki de asıl cevaplanması gereken soru bu.

Kaynakça

- Balta, Ecehan. 2014. “Yeni Barbarlık, Kadınlar ve Kriz”, *DİSK-AR*, 2014/Yaz, Sayı: 3.
- Braverman, Harry. 1998. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, (25th anniversary ed.), New York: Monthly Review Press.
- Çakır, Gencer. 2013. “Ücret nedir? Nasıl belirlenir?”, *DİSK-AR*, 2013/Güz, Sayı: 1.
- Çakır, Gencer. 2014. “Krizler Kapitalizmin Doğasında Vardır”, *DİSK-AR*, 2014/Yaz, Sayı: 3.
- Çakır, Gencer. 2015. “Kapitalizm ve kadın emeği”, *Sendika.Org*, 12 Şubat 2015, (Erişim tarihi: 07.06.2015), Link: <http://www.sendika.org/2015/02/kapitalizm-ve-kadin-emeği-gencer-cakir-gencercakir-tumblr-com/>.
- Dedeoğlu, Saniye ve Yaman Öztürk, Melda. 2010. (Der.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Engels, Friedrich. 2013. *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*, Çev. Oktay Emre, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, David. 2012. *Sermaye Muamması: Kapitalizmin Krizleri*, Çev. Sungur Savran, İstanbul: SEL Yayıncılık.
- Harvey, David. 2014. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, New York: Oxford University Press.
- Kurtulmuş, M. Meryem. 2013. “Kapitalizm, Ataerki ve Kadın-Erkek Ücret Eşitsizliği”, *DİSK-AR*, 2013/Güz, Sayı: 1.
- Mandel, Ernest. 1976. *Late Capitalism*, Translated by Joris De Bres, London: Lowe & Brydone Printers Limited.
- Mandel, Ernest. 2008. *Marksist Ekonomi El Kitabı*, Çev. Orhan Suda, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Marx, Karl. 2011. *Kapital*, Cilt I, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl. 2012. *Kapital*, Cilt II, Çev. Mehmet Selik, İstanbul: Yordam Kitap.

Plosser, Charles I. 2015. "Policies for Macroeconomic and Financial Stability: Opening Remarks", *International Journal of Central Banking*, Volume 11, Number 3, June 2015, (Erişim tarihi: 07.06.2015), Link: <http://www.ijcb.org/journal/ijcb15q3opening.pdf>.

Savran, Sungur. 2008. "Marx ne demiřti ki?", *Sendika.Org*, 3 Kasım 2008, (Erişim tarihi: 06.06.2015), Link: <http://www.sendika.org/2008/11/marx-ne-demisti-ki-sungur-savran-mavidefter/>.

Savran, Sungur. 2013. *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam Kitap.

Standing, Guy. 2015. *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, Çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sönmez, Mustafa. 2013. "Women employment in Turkey shows high rise but low quality", *Hürriyet Daily News*, November/23/2013, (Erişim tarihi: 10.06.2015), Link: <http://www.hurriyetaailynews.com/women-employment-in-turkey-shows-high-rise-but-low-quality.aspx?pageID=238&nID=58384&NewsCatID=347>.

Yaman Öztürk, Melda. 2010. "Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler", *Çalışma ve Toplum*, 2010/1, no. 24, Link: <http://calismatoplum.org/sayi24/yaman.pdf>.

Yaman, Melda. 2013. *Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında: Kadın Emeği, Kadın Bedeni*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

(Yazar adı yok). 2008. *Marksist İktisat El Kitabı: Temel Tanımlar*, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

ILO. 2012. *Global Employment Trends for Women*, International Labour Office, Geneva: ILO, December 2012.

ILO. 2014. *Global Employment Trends 2014: Risk of a jobless recovery?*, International Labour Office, Geneva: ILO, 2014.